

УДК 378.011.3-051:159.923.2

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2022.265728>

Наталія Лавриченко, доктор педагогічних наук, професор
професор кафедри педагогіки та психології
Київського університету імені Бориса Грінченка

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПІДГОТОВЦІ ПЕДАГОГІВ

У статті проблему соціально-емоційного інтелекту проаналізовано у педагогічному контексті. Узагальнено розуміння соціально-емоційного інтелекту як педагогічного поняття і явища українськими і зарубіжними науковцями. Розглянуто методологічні підходи до дослідження соціально-емоційного інтелекту і пов'язаного з ним соціально-емоційного навчання.

У прикладному аспекті соціально-емоційний інтелект підлягає аналізу передусім у сув'язі з підготовкою вчителів, їхнім особистісним і професійним становленням і розвитком. У визначенні реального стану справ із соціально-емоційним навчанням студентів педагогічних спеціальностей ми спиралися на результати цільового анкетування. Значна частина статті присвячена аналізу одержаних анкетних даних.

Ключові слова: соціально-емоційний інтелект; соціально-емоційне навчання; підготовка вчителів.

Рис. 3. Літ. 7.

Nataliia Lavrychenko, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor
Professor of the Pedagogy and Psychology Department
Kyiv Borys Hrinchenko University

THE PROBLEM OF SOCIAL-EMOTIONAL INTELLIGENCE IN TEACHER TRAINING

In this article the problem of social-emotional intelligence is analyzed in a pedagogical context. The understanding of socio-emotional intelligence as a pedagogical concept and phenomenon by Ukrainian and foreign scientists is summarized. Methodological approaches to the study of social-emotional intelligence and related social-emotional learning are considered too.

In the applied aspect social-emotional intelligence is analysed mainly in connection with the training of teachers, their personal and professional formation and development. Determining the real state with socio-emotional education of students of pedagogical specialties, we relied on the results of a targeted questionnaire. A significant part of the article is devoted to the analysis of the received questionnaire data.

The solution of the above outlined tasks follows from the goal of this research: to consider socio-emotional intelligence as a pedagogical phenomenon and concept, as well as to find out its understanding by Ukrainian and foreign colleagues in the context of training of pedagogical personnel.

Basing on the results of the study, we can conclude that the development of socio-emotional intelligence as a personal resource of the teacher is one of the ways to improve pedagogical education. We regard the inclusion of socio-emotional learning in university programs as a dynamic trend in the world educational area.

The survey among studying future teachers showed that they are quite well aware of the importance of social-emotional intelligence for personal and professional growth. At the same time, their answers show that the resource of social-emotional learning is not used to the full extent in the educational process at high school. Thus it is possible to improve something as there is such a demand among student's audience.

Keywords: social and emotional intelligence; social and emotional learning; teacher training.

Постановка проблеми. Успіх кожної держави у боротьбі за лідерство: економічне, соціальне, культурне, в головному залежить від потенціалу людських ресурсів та продуктивності їх використання для сталого розвитку. З цієї точки зору професіонали найвищого рівня – компетентнісного, експертного, творчого – становлять особливу цінність, а їх, як відомо, готують конкретні люди: викладачі, вчителі, тьютори, коучі, майстри.

Отже, кожна країна, яка дбає про конкурентоспроможність, має в передовсім забезпечити підготовку вчителів, здатних сформулювати людей нового покоління. І тут аж ніяк

не йдеться про просте заміщення сучасних фахівців поколінням “next”, а радше про роботу на випередження, забезпечення доданої вартості у людському капіталі, підготовку лідерів, здатних вивести спільноту на вищий рівень якості життя.

Актуалізація цих проблем у світовому освітньому просторі спричиняє відчутні й стрімкі зміни в підготовці педагогічних кадрів. Наразі це стосується розвитку освітніх технологій, зокрема інформаційно-комунікаційних, а також використання новітніх знань у галузі психології, нейропсихології з метою оптимізації педагогічної освіти і практики. Наразі такі поняття, як “соціальний інтелект”, “емоційний інтелект”

набули суто педагогічного змісту і широкого вжитку, незважаючи на те, що головні наукові відкриття в цій царині зроблені нейропсихологами порівняно недавно (кінець XX – початок XXI ст.).

Аналіз основних досліджень та публікацій.

Беручи до уваги численні публікації на означену тематику, можна говорити про те, що соціальний і емоційний інтелект перебувають у мейнстрімі сучасної педагогічної думки, принаймні у високорозвинених країнах. Наукові розвідки зарубіжних колег охоплюють низку важливих проблем, зокрема таких, як стандарти й критерії оцінювання соціально-емоційного інтелекту в підготовці вчителів; зв'язок між соціально-емоційною компетентністю вчителя та успішністю учнів; сучасні методики й технології розвитку соціально-емоційного інтелекту в педагогічній практиці; розвиток соціально-емоційного інтелекту учнів через створення сприятливого психолого-педагогічного середовища тощо [Baker, J. A., Barent, J. M., 2005; 1999; Ba-on R., Handley R., Fund S., 2006; Brackett, M. A., Reyes, M. R., Rivers, S. E., Elbertson, N. A., & Salovey, P., 2012; Battistich, V., Schaps, E., Watson, M., Solomon, D., & Lewis, C., 2000; Buettner, C. K., Jeon, L., Hur, E., & Garcia, R. E., 2016; Craig, J. B., 2008; Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B., 2011; Goleman D., 1995; Mayer, J., & Salovey, P., 1997; Shah, M., 2012; Schonert-Reichl, K. A., 2017; Hargreaves, A., 1998; Harris, B., 2007. Waajid, B., Garner, P. W., & Owen, J. E., 2013].

В Україні емоційний та соціальний інтелект привернули увагу освітян, науковців і практиків, на етапі розроблення та імплементації концепції Нової української школи. Зауважимо принагідно, що українські науковці, педагоги, в тому числі, віддають перевагу дослідженням, де емоційний і соціальний інтелект виступають окремими, самостійними об'єктами вивчення, хоча в контексті формування емоційних і соціальних здібностей особистості можуть з'являтися ідеї їх (здібностей) взаємозв'язку та взаємовпливу.

В українському освітньому просторі *емоційний інтелект* досліджують Ю. Бреус, А. Клименко, Є. Миронюк, О. Наконечна, О. Новак, Л. Ракітнянська, Т. Скорик, А. Міненко, Т. Фогель. До дослідників *соціального інтелекту* належать Е. Івашкевич, С. Карсканова, Л. Ляховець, О. Матеюк, Є. Миронюк, І. Недозим, С. Руденко, Ю. Суходоля.

Мета статті. У цій науковій розвідці маємо на меті розглянути соціально-емоційний інтелект як педагогічне явище і поняття, а також з'ясувати його розуміння українськими і зарубіжними колегами у контексті підготовки педагогічних кадрів.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння причин актуалізації досліджень в галузі емоційного і соціального інтелекту зробимо невеликий екскурс в історію розбудови Нової української школи. Вже на етапі затвердження нових освітніх стандартів (лютий 2018) стало зрозуміло, що для досягнення амбітних цілей НУШ необхідно шукати інноваційні підходи. Визначені стандартами компетентності і наскрізні уміння виявилися доволі складними для вчителів, які тривалий час працювали в парадигмі традиційної школи. У зв'язку з цим Лілія Гриневич, тодішня Міністерка освіти і науки, наголосила, що зміна парадигми мислення вчителів полягає в тому, що тепер сума знань не може забезпечити успіх дитини. Державний стандарт базової освіти передбачає осучаснення знань і додавання м'яких навичок [1].

М'які навички належать до категорії надпрофесійних, або таких, що сприяють успішності людей різних професій. На нашу думку, у вимірі педагогічної професії їх можна характеризувати як кросфактори, тобто такі, що є необхідними кожному педагогові-практику незалежно від його спеціалізації за дипломом. До м'яких навичок належать: уміння керувати емоціями, залагоджувати конфліктні ситуації, оцінювати ризики, приймати рішення, застосовувати тайм-менеджмент, налагоджувати й підтримувати комунікативний процес, виявляти лідерство, працювати в команді, а також це здатність до самоорганізації, саморефлексії, педагогічної творчості і партнерства.

Набуття більшості м'яких навичок тісно пов'язане з соціально-емоційним інтелектом і залежить від рівня його розвитку у тих, хто обирає професію вчителя. Дбаючи про розвиток власних емоційних і соціальних здібностей, вчитель отримує додаткові персональні ресурси щодо формування і підкріплення низки визначених чинним стандартом компетентностей. Тією чи іншою мірою це стосується таких компетентностей, як мовно-комунікативна; психологічна; емоційно-етична; педагогічне партнерство; інклюзивна; здоров'язбережувальна; проєктувальна; прогностична; організаційна; оцінювально-аналітична; інноваційна; рефлексивна; здатність до навчання впродовж життя.

Ізраїльський психолог Рувен Бар-Он відомий тим, що одним із перших створив авторську модель емоційно-соціального інтелекту, яка, на нашу думку, відкриває нові грані в розумінні педагогічної діяльності. За визначенням Бар-Она, синтез емоційних і соціальних здібностей створює додаткові можливості для соціального розвитку особистості, що позначається на здатності людини

розпізнавати, усвідомлювати й виражати емоції, почуття; розуміти, що відчувають інші люди й підтримувати з ними стосунки; управляти власними емоціями, тримати їх під контролем; бути менеджером змін, адаптуватися до них, розв'язувати проблеми персонального і міжперсонального характеру; генерувати позитивні емоції й мотивувати себе [6, 13–25].

Педагогічне розуміння поняття “соціально-емоційний інтелект” є сутнісно близьким до наведеного вище тлумачення Р. Бар-Она і водночас набуває певної специфіки з огляду на завдання і покликання педагогічної професії. Так, розвиток соціально-емоційного інтелекту в освітньому процесі виступає не стільки самоціллю, скільки засобом досягнення низки навчальних і виховних цілей. Оптимально може йтися про досягнення учнями, студентами такого рівня соціально-емоційного розвитку, який дасть їм змогу істотно поліпшити перспективи самореалізації в особистому житті, в кар’єрі, соціумі загалом. У контексті педагогічної освіти соціально-емоційне навчання (анг. *social and emotional learning – SEL*) набуває значення як стимул і чинник розвитку майбутнього педагога в особистісному і професійному вимірах.

На сучасному етапі соціально-емоційне навчання (надалі скорочено СЕН) широко практикується у шкільній та університетській освіті багатьох країн, при цьому його концептуальна основа тяжіє до англо-американської школи досліджень у цій галузі. У широкому сенсі зарубіжні фахівці трактують СЕН як процес розвитку фундаментальних навичок особистості, які є сприятливими для досягнення успіху в навчанні, професійній і соціальній діяльності. Набуті навички допомагають усвідомлювати і регулювати власні емоції, розпізнавати почуття інших людей, підтримувати і розвивати значимі стосунки, дотримуватися відповідальної й етичної поведінки в соціумі [3; 5].

Як об’єкт педагогічного дослідження СЕН, може бути звуженим, наприклад, коли вивчається на тому чи тому рівні освіти: молодша, основна, старша школа, університет тощо, або ж при цільовому вивченні впливу СЕН на академічні досягнення учнів, їхню поведінку, соціальні навички, міжособистісні стосунки тощо [4, 405–432; 7, 3–22].

Однак треба зауважити, що, обираючи методологію вузькосегментного дослідження СЕН (наприклад, вплив на академічну успішність чи формування характеру учня), можна втрачати в тому, що стосується цілісного сприйняття і розуміння соціально-емоційного навчання як

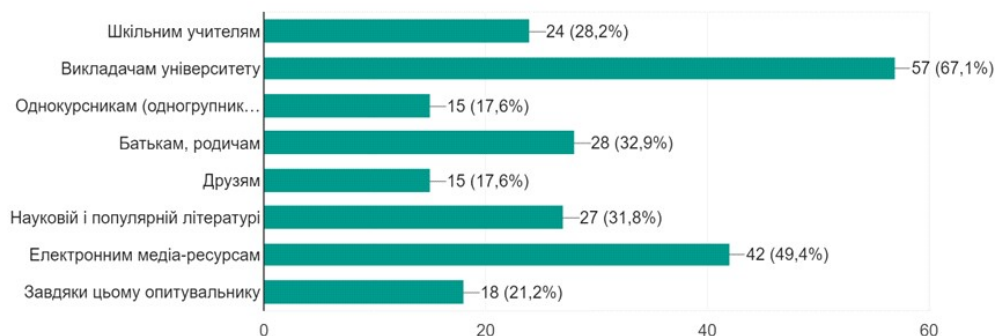
комплексного і багатофункціонального процесу. Саме завдяки комплементарності, інтерактивності, взаємному підсиленні напрямів і способів педагогічного впливу в процесі соціально-емоційного навчання можливе досягнення результатів у розвитку соціальних, емоційних, інтелектуальних здібностей і здатностей учнів. У навчальному процесі, як і у житті загалом, неможливо відокремити вплив соціальних і емоційних факторів на поведінку людини. “Всі емоції соціальні” – слушно зауважує Річард Девідсон, директор Лабораторії ефективної неврології Вісконсинського університету [1, 98].

Виходячи зі сказаного, соціально-емоційне навчання (СЕН) оптимально реалізувати з оперттям на холистичний підхід, досягати навчальних і виховних цілей через стимулювання розвитку учня як цілісної особистості. І дуже важливо, щоб майбутні вчителі пройнялись цими ідеями вже на етапі підготовки у виші. Крім того, необхідно формувати й підсилювати мотивацію студентів розвивати власний соціально-емоційний інтелект завдяки усвідомленню його значущості для особистісного і професійного зростання. Закономірно, що вчитель не зможе ефективно розвивати соціально-емоційний інтелект в учнів, якщо не володіє ним сам, тут працює правило “хочеш навчати – навчайся”.

Для того, щоб з’ясувати, наскільки готові майбутні вчителі розвивати власний соціально-емоційний інтелект, ми провели бліцопитування серед студентів 1–5-х курсів. Тематичний блок “Соціально-емоційний інтелект” увійшов до Googl-анкети, розробленої на кафедрі педагогіки та психології Київського університету імені Бориса Грінченка в рамках виконання планової науково-дослідної теми “Особистісно-професійний розвиток майбутніх педагогів в умовах реалізації нових освітніх стандартів”.

Незважаючи на те, що запропонована нами анкета містить всього 5 запитань, вважаємо, що відповіді, надані учасниками дослідження (85 респондентів), є досить інформативними в аспекті як виконання кафедральної наукової теми, так і вдосконалення процесу підготовки майбутніх учителів загалом. Формулюючи запитання, ми мали на меті по-перше, з’ясувати, якими є знання і уявлення студентів про соціально-емоційний інтелект, подруге, вияснити, чи усвідомлюють студенти (якою мірою усвідомлюють) значення соціально-емоційного інтелекту для особистісного і професійного зростання. Одержані результати висвітлені й критично осмислені нижче.

Перше запитання анкети звучить так: “Чи знаєте ви, що означає поняття “соціально-

Діаграма 1.

емоційний інтелект”?”. Переважна кількість опитаних обрали відповіді: *“Так, знаю”* – 42 %; *“Знаю, але не дуже добре”* – 50 %, решта голосів розподілилися між позиціями *“Не знаю”* *“Важко сказати”*.

У подальших дослідженнях *“знання”* як предмет запитання можливо вивчати детальніше (якість, повнота, системність знань), водночас дані, одержані вже на цьому етапі, є інформативними як для викладачів, так і студентів. 92 % (42 % + 50 %) – це цифра, яка засвідчує, що респонденти доволі високо оцінюють рівень власної обізнаності з проблемою соціально-емоційного інтелекту. Не факт, що виказані судження є об’єктивними, оскільки оцінювання персональних знань було довільним, не зумовленим конкретними критеріями.

Водночас важко запідозрити, що студенти керувалися прагматичним інтересом *“выглядати краще”*, адже участь в опитуванні не додає залікових балів. До того ж відповіді на інші запитання анкети говорять про те, що майбутні вчителі досить серйозно ставляться до досліджуваної проблеми і прагнуть знати про неї більше, використовуючи доступні джерела. Наведена нижче Діаграма 1 унаочнює співвідношення обраних студентами варіантів відповіді на запитання: *“Знання та уявлення про соціально-емоційний інтелект ви отримали завдяки (позначте обране)”*.

Як видно з діаграми, викладачі університету (67 %) разом зі шкільними вчителями (24 %) досить успішно конкурують з електронними медіаресурсами (49 %) у тому, що стосується поширення інформації та знань про соціально-емоційний інтелект. Приємною несподіванкою стало й те, що значний відсоток студентів (21 %) збагатили цей кластер знань завдяки участі в анкеті. Гадаємо, що найбільше інформації про соціально-емоційний інтелект студенти могли

почерпнути, відповідаючи на широке, багатоваріантне запитання, яке сформульовано так:

На вашу думку, соціально-емоційний інтелект потрібно розвивати для того, щоб: (оберіть 6 пунктів із 13-ти)

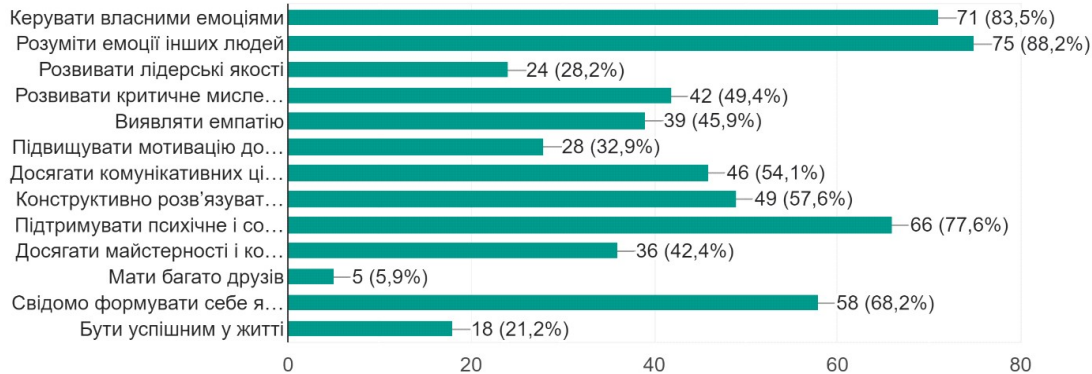
1. Керувати власними емоціями.
2. Розуміти емоції інших людей.
3. Розвивати лідерські якості.
4. Розвивати критичне мислення.
5. Виявляти емпатію.
6. Підвищувати мотивацію до навчання і соціальної роботи.
7. Досягати комунікативних цілей у побутових і професійних ситуаціях.
8. Конструктивно врегулювати конфлікти.
9. Підтримувати психічне і соціальне здоров’я: власне і інших людей.
10. Досягати майстерності і компетентності в педагогічній професії.
11. Мати багато друзів.
12. Свідомо формувати себе як особистість.
13. Бути успішним у житті.

Зазначимо, що інформування є, так би мовити, додатковим функціональним навантаженням у поставленому запитанні. Головна мета – це визнати, чи потраплять у зону вибору (6 опцій з 13) ті варіанти відповідей, які демонструють розуміння студентами важливості соціально-емоційного інтелекту як для особистісного, так і професійного розвитку. Рівень усвідомлення цих обставин може впливати як позитивно, так і негативно на бажання і прагнення майбутніх учителів розвивати соціально-емоційний інтелект як необхідний для професії персональний ресурс. І саме з цих диспозицій ми розглядатимемо відповіді учасників дослідження, відображені на Діаграмі 2.

Оцінюючи в загальному результат у цій частині анкети зазначимо, що він виправдав наші кращі

На вашу думку, соціально-емоційний інтелект потрібно розвивати для того, щоб: (оберіть 6 пунктів із 13-ти)

85 відповідей

Діаграма 2.

очікування. Респонденти показали досить високий рівень розуміння значення соціально-емоційного інтелекту для особистісного самовдосконалення і соціальної взаємодії з іншими людьми. Це засвідчує вибір таких опцій: керувати власними емоціями (83,5 %); розуміти емоції інших людей (88,2 %); підтримувати соціальне і психічне здоров'я (77,6 %); свідомо формувати себе як особистість (68,2 %); виявляти емпатію (45,9 %).

Так само учасники дослідження не оминули увагою й ті варіанти відповідей, які є дійсно важливими в контексті професійної підготовки і успішної кар'єри вчителя. Зокрема, це такі пункти: конструктивно врегулювати конфлікти (57,6 %); досягати комунікативних цілей у побутових і професійних ситуаціях (54,1 %); розвивати критичне мислення (49,4 %); досягати майстерності і компетентності в педагогічній професії (42,4 %); підвищувати мотивацію до навчання і соціальної роботи (32,9 %); розвивати лідерські якості (28,2 %).

Як позитивне відзначаємо, що студенти не схильні ідеалізувати значення соціально-емоційного інтелекту у реальному житті. Так, на роль соціально-емоційного інтелекту в "досягненні успіху в житті" вказали порівняно небагато учасників дослідження (21 %), і це, на нашу думку, виправдано. Вочевидь, що, крім соціально-емоційного інтелекту, для досягнення життєвого успіху людині необхідно багато чого: освіченість, вихованість, працездатність, цілеспрямованість, соціальна активність, професійна майстерність, вмотивованість, а іноді просто сміливість, або вміння опинитися в потрібний час у потрібному

місці. Про досить зріле, нетривіальне розуміння предмета опитування свідчить також те, що соціально-емоційний інтелект із опцією "мати багато друзів" пов'язали лише 5,9 % учасників дослідження.

Не менш конструктивними виявилися відповіді студентів на два завершальні запитання анкети:

- Чи хотіли б ви дізнатися більше про соціально-емоційний інтелект як потенціал особистісного і фахового розвитку? (оберіть варіант відповіді).

- Яку форму поглиблених знань про соціально-емоційний інтелект ви розглядаєте як оптимальну (позначте обране)?

Одержані дані засвідчують, що переважна більшість майбутніх вчителів, а це 88,2 %, хочуть збагачувати й поглиблювати власні знання у галузі соціально-емоційного інтелекту вже на етапі підготовки до педагогічної професії у виші. При цьому, як видно з Діаграми 3, студенти педагогічних спеціальностей віддають перевагу таким формам навчання:

- вебінари, тренінги з фахівцями – 50,6 %;
- курси за вибором студента – 24,7 %;
- наскрізне навчання в процесі викладання
- різних академічних дисциплін – 15,3 %.

Висновки. У сучасному світі зростає усвідомлення важливості ролі вчителів у забезпеченні сталого розвитку. У зв'язку з цим все гостріше відчувається потреба в підготовці педагогічних фахівців, здатних відповідати цим очікуванням. З необхідністю традиційні методи педагогічної освіти дедалі більшою мірою доповнюються новітніми методами, засобами, технологіями.

Діаграма 3.

На підставі проведеної наукової розвідки можемо зробити висновок, що одним із шляхів вдосконалення педагогічної освіти є розвиток соціально-емоційного інтелекту як персонального ресурсу вчителя. Включення соціально-емоційного навчання в університетські програми розглядаємо як динамічну тенденцію у світовому освітньому просторі.

Проведене опитування серед студентів, майбутніх учителів, показало, що вони досить добре усвідомлюють значення соціально-емоційного інтелекту для особистісного і професійного росту. Водночас їхні відповіді показують, що ресурс соціально-емоційного навчання використовується в освітньому процесі вишу не повною мірою. Тут можливе доопрацювання, вдосконалення, і на це є запит студентської аудиторії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голман Д. Соціальний інтелект. *Нова наука про людські відносини*; пер. з англ. Я.Лебеденка. Харків, 2020. 400 с.
2. Гриневич Л. Як вберегти реформу НУШ. URL: <https://nus.org.ua/articles/liliya-grynevych-pro-te-yak-vberegti-reformu-nush-podkast-dofamin-dlya-osvity/>.
3. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning. Social and emotional learning (SEL) and student benefits. Implications for the safe schools/healthy students core elements. Chicago, 2015. URL: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED505369.pdf>
4. Durlak J. A., Weissberg R. P., Dymnicki A. B., Taylor R. D. & Schellinger K. B. The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of schoolbased universal interventions. *Child Development*, 2011. 82(1), pp. 405–432.
5. Elias M. J., Zins J. E., Weissberg R. P., Frey K. S., Greenberg M. T. & Haynes N. M. Promoting social and emotional learning. Guidelines for educators. Association for Supervision and Curriculum Development: Alexandria, VA. 1997.

6. The Bar-On model of emotional-social intelligence (TSI). *Psicothema*, 18 (supl.), 2006. pp.13–25.

7. Zins J. E., Bloodworth M. R., Wang M. C. & Walberg H. J. The scientific base linking social and emotional learning to school success. In J. E. Zins, R. P. Weissberg, M. C. Wang & H. J. Walberg (Eds.). *Building academic success on social and emotional learning: What does the research say?* (3–22). New York: Teachers College, 2004.

REFERENCE

1. Houlman, D. (2020). *Sotsialnyi intelekt [Social intelligence. A new science of human relations. Translated from English by Ya. Lebedenko. Kharkiv, 400 p. [in Ukrainian]*.
2. Hrynevych, L. *Yak vberehty reformu NUSH [How to save the reform of NUS]*. Available at: <https://nus.org.ua/articles/liliya-grynevych-pro-te-yak-vberegti-reformu-nush-podkast-dofamin-dlya-osvity/> [in Ukrainian].
3. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning. Social and emotional learning (SEL) and student benefits. Implications for the safe schools/healthy students core elements. Chicago, 2015. Available at: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED505369.pdf> [in English].
4. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D. & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of schoolbased universal interventions. *Child Development*, 82(1), pp. 405–432. [in English].
5. Elias, M. J., Zins, J. E., Weissberg, R. P., Frey, K. S., Greenberg, M. T. & Haynes, N. M. (1997). Promoting social and emotional learning. Guidelines for educators. Association for Supervision and Curriculum Development: Alexandria, VA. [in English].
6. The Bar-On model of emotional-social intelligence (TSI). *Psicothema*, 18 (supl.), 2006. pp.13–25. [in English].
7. Zins, J. E., Bloodworth, M. R., Wang, M. C. & Walberg, H. J. (2004). The scientific base linking social and emotional learning to school success. In J. E. Zins, R. P. Weissberg, M. C. Wang & H. J. Walberg (Eds.). *Building academic success on social and emotional learning: What does the research say?* (3–22). New York: Teachers College. [in English].

Стаття надійшла до редакції 10.06.2022